

УДК 343.8

В. О. Човган,
аспірант,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

СТАНДАРТИ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена дослідженню стандартів обмежень прав осіб, позбавлених волі. В контексті поставленої проблеми аналізується релевантна практика Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: обмеження, права засуджених, позбавлення волі, виконання покарання, пенітенціарна служба.

Однією із найменш досліджених і найбільш важливих, як у теоретичній, так і практичній площині, є проблема стандартів обмежень прав засуджених. Її важливість обумовлюється специфікою правового статусу засуджених, потенційно високим ризиком необґрунтованих обмежень їх прав.

Дослідження проблеми обмежень прав засуджених (правообмежень засуджених) конче необхідне з урахуванням тісного зв'язку між нею та важливими науковими і практичним завданнями. Адже питання про те, якими мають бути обмеження, є водночас і питанням щодо того, наскільки далеко можуть заходити суб'єкти правотворчості та правозастосування, обмежуючи права людини. Це, очевидно, вимагає від науки вироблення стандартів-орієнти-

рів при здійсненні правообмежувальної діяльності обома цими суб'єктами.

На жаль, вітчизняні наукові праці, в тому числі й ті, що опубліковані за радянських часів, які характеризувались актуальними та високоякісними напрацюваннями у сфері кримінально-виконавчого права, не сформулювали чітких висновків, що могли б стати у нагоді при створенні правових норм, які закріплюють правообмеження засуджених, так само як і при застосуванні цих норм. Деякі ідеї щодо цієї проблеми зустрічаються у роботах О. Є. Наташева [1], Й. С. Ноя [2], В. І. Селіверстова [3], М. О. Стручкова [4]. Що ж стосується цілеспрямованого вивчення проблеми стандартів правообмежень засуджених, то воно не здійснювалося ні в Україні, ні за кордоном.

Тому метою даної статті є висвітлення такого стандарту обмежень прав засуджених як трискладовий тест, що є універсальним інструментом правообмежувальної діяльності. Для її досягнення необхідно проаналізувати релевантний досвід Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та сформулювати висновки щодо перспектив його дослідження та застосування в Україні.

Важливо мати на увазі, що рішення ЄСПЛ, які містять стандарти обмежень прав засуджених, є обов'язковими для застосування в Україні, і їх чимало. Тому слід акцентувати увагу на тих прецедентах, які цитуються самим Судом у переважній більшості рішень з досліджуваного питання. Серед них – справи Діксонів [7], Хірста [8], Сільвера [11].

Зауважимо, що жодна із цих справ не вплинула на вироблення якогось спеціального стандарту обмежень прав засуджених, а лише дещо конкретизувала підхід, що вже існував як усталений. Це можна пояснити підтриманням ЄСПЛ ідеї, що засуджені користуються всіма правами, які закріплені Європейською конвенцією про захист прав та основоположних свобод (далі – Конвенція), за винятком обґрунтованих обмежень, котрі повинні відповідати виробле-

ному Судом загальному стандарту обмежень прав людини – так званому трискладовому тесту. Це означає, що обмежити будь-які права засуджених, закріплених у Конвенції, можна тільки на тих самих підставах, що й права вільних громадян. Як вказує сам Суд, «... безсумнівно, засуджений не втрачає свої конвенційні права тільки у зв'язку з його статусом ув'язненої внаслідок засудження особи» [8].

Отже, необхідно коротко охарактеризувати цей тест та вказати на приклади його застосування відносно позбавлених волі осіб. Так, тест містить три складових, відповідність кожній з яких є необхідним для визнання будь-якого правообмеження обґрунтованим: обмеження має бути передбачене законом, спрямованим до обґрунтованої цілі та, найважливіше, бути необхідним у демократичному суспільстві.

Передбаченість законом. Суд мав справу із категоріями «передбачений законом» і «у відповідності до закону» («prescribed by law» і «in accordance with law») у великій кількості справ. Він вказав, що немає необхідності робити акцент на існуванні в англomовному варіанті Конвенції різних формулювань вимоги належної законодавчої бази, тобто фактично визнав однаковим зна-

чення цих термінів. Тим більше, що французький варіант Конвенції містить формулювання «*prévues par la loi*», що є аналогом як для «передбачений законом», так і для «у відповідності до закону» [12, с. 766].

Проте ця вимога не означає, що обмеження має бути визначено саме у законодавчому акті. Це застереження слід урахувати з огляду на те, що в кримінально-виконавчому праві точиться серйозна дискусія щодо того, чи мають бути обмеження прав засуджених передбачені саме законом, а не підзаконним актом [5, с. 118; 3, с. 60].

Для визнання обмеження, передбаченого законом, необхідно встановити відповідність таким вимогам: а) можливість обмеження є закріпленою у внутрішньому законодавстві. Те, що розуміється під внутрішнім законом, може змінюватись залежно від країни, і тому національним урядам краще визначати, що вважати внутрішнім законом і чи була національна законодавча процедура дотримана. Суд надає їм широку дискрецію у цьому питанні [6; 9]; б) нормативні положення мають бути доступними для громадян. У справі Сільвера Суд вказав, що обмеження листування засуджених повинно бути закріплено у формальному законі (будь то Тюремний акт 1952 чи Тюремні

правила 1964). Однак ці обмеження містились лише в не законодавчих, неопублікованих вказівках, які не були формальним законом. Це правило є особливо актуальним для України, де у практиці Державної пенітенціарної служби України існують випадки обмежування прав засуджених на підставі норм, не доступних не тільки для засуджених, а й для вільних громадян; в) норми повинні бути сформульовані достатньо чітко для того, щоб зрозуміти їхні вимоги, тобто існує також і якісна вимога до нормативної бази; г) закон забезпечує належний захист від свавільного втручання в основоположні права. У справі Мелоуна Суд вказав, що фраза «у відповідності до закону» означає, що в національному праві повинні міститись заходи законного захисту проти свавільного втручання (обмеження. – В. Ч.) державними органами і що закон повинен визначати об'єм будь-якого розсуду (дискреції) наданого компетентним органам влади і способи їх здійснення із належною чіткістю, маючи на увазі законні цілі цих заходів, для того, щоб дати індивіду належний захист проти свавільного втручання [10].

Відповідність обґрунтованим цілям. Стаття 18 Конвенції передбачає, що обмеження прав і свобод, які дозволені в

ній, не повинні застосовуватись для досягнення тих цілей, визначених у самій Конвенції. Інакше кажучи, це означає, що будь-яке обмеження прав чи свобод, передбачених Конвенцією, може бути обмежено тільки задля визначених нею цілей.

Вважається, що зазвичай цілі, з якими дозволяється обмеження права, передбачаються у другій частині статті Конвенції, яка закріплює обмежуване право. Серед них – запобігання заворушенням чи злочинам, захист здоров'я чи моралі, або захист прав і свобод інших осіб, захист репутації чи прав інших осіб та ін. Разом із тим щодо окремих прав не встановлюються чіткі цілі для можливих обмежень. Це права, передбачені протоколами до Конвенції, які були прийняті після неї. Однак як у випадку, коли допустимі цілі для обмежень прав закріплені, так і коли ні, застосовуючи обмеження прав засуджених, має братись до уваги практика Суду. Це підкреслює важливість врахування практики Суду при здійсненні політики у сфері виконання покарань як на нормативному, так і практичному рівні. Особливо це стосується рішень проти України, адже у них Суд часто вказує на ті обмеження, що мають бути переглянуті національною владою, і, більше того, іноді навіть

вказує в загальному вигляді як мають бути змінені конкретні обмеження прав засуджених.

Як правило, цій частині тесту приділяється небагато уваги. Як вказує Дж. Свіні, відведена їй частина рішення зазвичай була однією із найбільш стислих, адже здебільшого Суд схильний встановлювати, чи відповідали вжиті обмеження встановленій меті [16, с. 198], тобто, чи були вони пропорційними (третя складова тесту), а не обґрунтованість самої мети. Встановлення обґрунтованості мети звичайно не викликає серйозних проблем [8].

Існує думка, що країнам легше обґрунтувати перед Судом відповідність цілям обмежень прав засуджених, аніж прав вільних осіб. Як приклад наводиться мета запобігання безладів, що обґрунтовує обмеження права на листування [15, с. 218]. Вона перекликається із висловленим раніше положенням про те, що, незважаючи на згоду Суду з неможливістю визнання спеціального статусу засудженої особи, підставою для винятку із виробленої доктрини є обґрунтування обмежень прав людини за Конвенцією. Однак особливе положення цих осіб дає підстави розглядати окремі елементи обґрунтування дещо по-іншому, ніж у випадку з вільними особами.

Крім того, цілі обмеження окремих прав за Конвенцією не є чітко визначеними. Це стосується, наприклад, права на вільні вибори (ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції). У таких випадках Судом досліджується обґрунтованість тих цілей, які вказуються як цілі обмеження державою, протягом судового процесу. Наприклад, у справі Хірста уряд вказував, що метою обмеження засуджених в активному виборчому праві було запобігання злочинів, а також підвищення їх громадянської відповідальності й поваги до верховенства права. Однак Суд відзначив, що під час прийняття закону, яким передбачалася заборона засудженим голосувати, уряд посилався на мету додаткового покарання засуджених, тобто позбавлення права голосу розглядалось як додаткове до ізоляції покарання. У зв'язку з чим він висловив негативну оцінку щодо того, що ізоляція особи внаслідок засудження тягне за собою враження якогось іншого права, ніж право на свободу [8]. Таким чином, було сформульовано важливу позицію, що окрім обмеження права на свободу пересування, обмеження прав не повинні застосовуватись з метою покарання, адже ізоляція сама по собі вже є покаранням. Остання ідея про необхідність розуміння ізоляції як покарання

сама по собі тепер вже практично не викликає сумнівів у науковців.

ЄСПЛ також чітко висловлюється, що «будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватись з урахуванням вимог безпеки, зокрема для запобігання злочинів і безладів, і вони (обмеження. – В. Ч.) повинні бути тісно пов'язані з умовами ув'язнення» [8]. Тобто метою таких обмежень з точки зору Суду може бути: безпека, запобігання злочинів та безладів (підхід, закріплений у ч. 2 ст. 8 Конвенції).

Отже, обмеження прав засуджених допускаються лише з визначеними у самій Конвенції цілями. Це означає, що при застосуванні обмежень національною владою повинна браться до уваги окреслена вимога необхідності спрямування кожного обмеження права до відповідної мети, з якою воно допускається згідно з приписами Конвенції. Ця вимога стосується як правозастосувачів, так і правотворців.

Як уже зазначалось, Суд дуже рідко встановлює необґрунтованість обмеження права у зв'язку з його невідповідністю закріпленим у Конвенції цілям. Проте це не означає, що дотримання вимоги співвіднесення обмеження із обґрунтова-

ними закріпленими у Конвенції цілями є зайвим. Потрібно мати на увазі, що відповідність конкретного обмеження цілям, як правило, доводиться Урядовим уповноваженим у справах ЄСПЛ після того, як порушення Конвенції вже відбулось унаслідок застосування необґрунтованого обмеження. Йому не складно довести наявність зв'язку між обмеженням і метою з огляду на усталену практику Суду. Однак, як наслідок відсутності співмірності правообмеження вказаним цілям, найчастіше встановлюється порушення третьої вимоги до обґрунтованих правообмежень – необхідності в демократичному суспільстві. Дійсно, обґрунтовуючи обмеження права засудженого, неважко вказати на його пов'язаність із тією чи іншою обґрунтованою ціллю, проте набагато складніше довести його необхідність у демократичному суспільстві, тобто пропорційність обґрунтованій меті, відповідність нагальній суспільній потребі та іншим вимогам, які розглядаються нижче.

Необхідність у демократичному суспільстві. У згаданій справі Сільвера засуджений скаржився на необґрунтованість обмежень його кореспонденції, що полягало у затримці тюремною адміністрацією листів до міністра внутрішніх справ цієї

країни. Судом було встановлено порушення Конвенції, а також невідповідність такого обмеження вимозі необхідності в демократичному суспільстві. Вважається, що це рішення було одним із ключових у встановленні стандарту необхідності в демократичному суспільстві. Суд вказав, що фраза «необхідний у демократичному суспільстві» означає, що для відповідності Конвенції обмеження має, з поміж іншого, відповідати «нагальній соціальній потребі» й бути «пропорційним переслідуваній меті»; ті параграфи статей Конвенції, які передбачають можливості обмежень прав, повинні тлумачитись вузько [11].

Відомий дослідник конвенційного права С. Фостер окреслює загальний порядок дій Суду при встановленні того, чи було обмеження необхідним у демократичному суспільстві. Суд спочатку розглядає, чи є нагальна соціальна потреба для обмеження. Якщо така потреба була, то треба встановити, чи відповідає це обмеження такій потребі. Якщо й ця вимога задовольняється, то має бути розглянуто питання, чи відповідало б це обмеження такій потребі за інших обставин, чи існують мотиви, на яких ґрунтується влада, відповідними й належними [14, с. 42]. Такі вимоги безпосередньо пов'язані із

найголовнішою складовою стандарту необхідності в демократичному суспільстві – пропорційністю.

Пропорційність означає існування «обґрунтованого відношення пропорційності» між обмеженням і переслідуваною законною метою [12, с. 94]. Якщо максимально узагальнити, то можна описати зміст принципу пропорційності в кількох словах. За влучним визначенням окремих теоретиків, пропорційність обмеження означає, що «обмеження не повинно бути більшим, ніж це необхідно для досягнення обґрунтованої мети» [17, с. 254]. Пропорційність зазвичай стосується питання, чи можна було б досягнути переслідувану мету менш обмежувачими засобами або чи спричинило обмеження користувачу прав шкоду, яка може переважати вигоду, яку можна було б досягти за допомогою такого обмеження [13, с. 57]. Це означає, що правообмеження має відображати справедливий

баланс між індивідуальними та публічними інтересами. Встановлення цього балансу є дуже складним завданням, що вказує на подальші напрямки досліджень правообмежень.

Усе це надає можливість сформулювати такі висновки. Кожне обмеження прав засуджених, що передбачені Конвенцією, повинно бути обґрунтовано за описаним стандартом – трискладовим тестом. Це має бути враховано при здійсненні нормотворчої та правозастосовної діяльності. Зміст даного стандарту є практично тотожним стосовно засуджених і вільних громадян, хоча має певні особливості. Подальші дослідження у цій сфері мають бути спрямованими на вивчення цих особливостей, розв'язання проблеми балансу індивідуальних і суспільних інтересів при правообмежуванні, аналіз вітчизняного законодавства на предмет відповідності практиці ЄСПЛ.

Список літератури: 1. *Наташев А. Е.* Основы теории исправительно-трудового права / А. Е. Наташев, Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1967. – 191 с. 2. *Ной Й. С.* Теоретические вопросы лишения свободы / Й. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – 166 с. 3. *Селиверстов В. М.* Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание / В. М. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 150 с. 4. *Стручков Н. А.* Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части / Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 240 с. 5. *Яковець І. С.* Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарання : моногр. / І. С. Яковець. – Х., 2006. – 208 с. 6. *Case of Chorherr v. Austria* (Application no. 13308/87, 25.08. 1993) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57821>. 7. *Case of Dickson v. the United Kingdom* (Application no. 44362/04, 18. 04. 2006) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-73360>. 8. *Case of Hirst v. the United Kingdom* (No. 2). (Application no. 74025/01, 06.10. 2005) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70442>. 9. *Case of Kokkinakis v.*

Greece (Application no. 14307/88, 25.06. 1993) [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>. **10.** Case of Malone v. The United Kingdom (Application no. 8691/79, 02.08. 1985) [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57533>. **11.** Case of Silver and others v. The United Kingdom (Application no. 5947/72; 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75, 23.04. 1983) [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57577>. **12.** *Dijk P.* Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. 3-rd ed. / P. Dijk, G. J. H. Hoof, J. G. F. Van Hoof, A. W. Heringa. – The Hague : Kluwer Law International, 1998. – 850 p. **13.** *Feldman D.* Civil liberties and human rights in England and Wales / D. Feldman. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 1184 p. **14.** *Foster S.* Human rights and civil liberties: 2008 and 2009 / S. Foster. – New York : Oxford University Press, 2008. – 299 p. **15.** *Gomien D.* Law and practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter / D. Gomien, D. J. Harris, L. Zwaak. – Strasbourg: Council of Europe, 1996. – 479 p. **16.** *Sweeny J. A.* Margins of appreciation, cultural relativity and the European Court of Human Rights: a thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy / J. A. Sweeny. – The University of Hull, 2003. – 415 p. **17.** *Webley L.* Complete public law: text, cases, and materials. – 2nd ed. / L. Webley, H. Samuels. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 720 p.

СТАНДАРТЫ ОГРАНИЧЕНИЙ ПРАВ ОСУЖДЕННЫХ В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Човган В. А.

Статья посвящена исследованию стандартов ограничений прав лиц, лишенных свободы. В контексте поставленной проблемы анализируется соответствующая практика Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: ограничения, правоограничения, права осужденных, лишение свободы, осужденные, исполнение наказания, пенитенциарная служба.

THE STANDARDS OF THE PRISONER'S RIGHTS RESTRICTIONS IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Chovgan V. O.

The article is dedicated to the research of the standards of prisoner's rights restrictions. In this context the question of the relevant practice of European court of human rights is analyzed.

Key words: restrictions, restrictions of the prisoner's rights, rights of prisoners, incarceration, prisoners, execution of the punishment, penitentiary service.

Надійшла до редакції 21.02.2013 р.